

Иван Лаврач*

НОВО ПРЕЛАЗНО РАЗДОБЉЕ

Један наш угледни економист је проблем садашњег прелазног раздобља фигуративно поредио с грађењем моста између две обале реке: на једној обали је планско-тржишна привреда и на другој тржишна привреда. Пошто је својина та која у највећој мери одређује карактер привредног система, то би се могло рећи такође да је на једној обали државна или друштвена својина с квазитржиштем и на другој обали мешовита, претежно приватна својина с тржиштем и државним макрорегулирањем.

Грађење моста између оба типа привреде захтеваће код нас, као у свим земљама које напуштају систем реалног социјализма, прилично времена и јаког ангажмана државе при промени институција, захтеваће промену идеологије и начина мишљења економских субјеката. Процеси у којима се природни систем привређивања претворио у мање више свеобухватан систем капиталистичке робне привреде, процеси који су се кроз десетине и некад стотине година одвијали углавном спонтано, мораће се, *mutatis mutandis*, поновити у згуснутом облику у раздобљу неких десетак година. Кажем *mutatis mutandis*, али суштина прелаза је иста унаточ различитим појавним облицима и чињеници да су ти реалсоцијалистички системи само по неким цртама били слични феудалним, да нису били природно-плански, него — поготово код нас — планско тржишни с развијеним тржишним везама и искуствима.

За разлику од проблема садашњег прелазног периода, за укидање приватне својине и тржишне привреде није требало много времена нити много памети. Довољно је било имати власт и веру у утопијски идеал. Административним декретом и ре-

* Проф. др Иван Лаврач,
САЗУ, Љубљана.

волуционарном акцијом је национализацијом тако рећи преко ноћи уведена државна својина и тиме поткопана основа тржишне привреде. Као секиром је пресечена преплетеност робно новчаних односа, уништена тржишна инфраструктура и поткопана тржишна суперструктура. Проблем је наступио после. На бали државне својине је требало вештачки, свесно, плански, из центра повезати милијарде ћелија друштвене репродукције *и* дати им мотивацију која ће их усмеравати заједничком циљу.

Експеримент, величанствено започет октобарском револуцијом, који је трајао седамдесет година у СССР-у и готово педесет година у другим земљама источне Европе, нажалост је као резултат имао структуру производње која не одговара тражњи, уз то још увелико монополистичку, технолошко заостајање, ниску продуктивност рада и стандард становништва, еколошку опуштеност и општу државну кризу која се огледа у правном и моралном хаосу и међунационалним конфликтима. Историјски промашај марксистичко-лењинистичког концепта компромитирао је у очима многих, бар привремено, само идеју социјализма као тежње за све богатијим животом, све већом слободом и све већом једнакошћу људи.

Ипак, идеја социјализма није се исцрпела марксизмом. Да није било марксизма, не би било ни ревизионизма ни социјалне демократије. Анализа би показала, колико је за модерну економију благостања заслужан сам механизам конкуренције који је капиталисте присиљавао да плаћају раднике према граничној продуктивности њиховог рада — та је стално расла захваљујући прогресу науке и технологије и акумулацији капитала — а колико је том напретку допринео социјалистички и социјалдемократски покрет који је имао своје корене у утопијском социјализму и марксизму, ма колико се у свом зрелом раздобљу од њега удаљио.

На следећим страницама ја ћу — без претензије на научну строгост и на оригиналност — изложити своје погледе на друштвену својину и покушаје да се на њој грађени економски систем већ у шездесетим годинама приближи тржишној привреди, смањи своју зависност од политике и побољша своју ефикасност. Сматрам да је тих година постојала економска шанса за тржишну привреду, али је била насилно прекинута тзв. радничким амандманима и уставом. Затим ћу се осврнути на приватну својину као основу тржишне привреде и плуралистичког друштва, и на улогу државе.

Друштвена својина је сажети израз читаве идеологије марксизма као „највишег стадија“ — утопијског социјализма.

Иако Маркс, наводно, није био моралист, он је са симпатијом прихватио стару фобију филозофа према хрематистици као пракси и науци о акумулирању апстрактне вредности које нема граница. И њему је одвратан новац који рађа новац. Морално здрава је економика употребне вредности која је била

природна у античким и уопште малим натуралним заједницама пре капитализма, па ју је некритички пренео као природни облик привређивања већ у прву фазу социјализма. Уместо невидљиве руке тржишта на бази приватне својине и уместо посредства разменске вредности, усклађивање производње и потрошње врши се непосредно преко државног плана, а услов за то је национализација својине и ауторитарна власт.

Мада је пракса израдње социјализма брзо одустала од концепта чисте натуралне привреде, предрасуда о примату употребне вредности оставила је дубоке и трајне последице на психологију и начин мишљења градитеља социјализма. Отуда манија подизања творница без рачуна о финансијским ефектима њихове будуће производње, отуда хвалисање рекордним хектарским приносима без вођења рачуна о трошковима производње, и то у условима обиља обрадиве земље и радне снаге, а мањкања капитала и сл. Промена свести и отклањање укоренених остатака натуралистичког гледања биће један од важних и не најлакших задатака у процесу прелажења на тржишну привреду.

И даље. Употребна вредност за Маркса није категорија потрошње, него категорија производње. Употребна вредност ствари није њена корисност за потрошача услед које јој он придаје вредност. Употребна вредност је „само тело робе, као железно, пшеница, дијамант итд.“. А то тело, у робној производњи носилац разменске вредности, је резултат материјалне производње. У производњи употребне вредности учествују сва три фактора производње — земља, рад и капитал. Али пошто само рад ствара вредност, то власници капитала и земље експлоатирају раднике. Радна теорија вредности оставила је у психологији градитеља социјализма предрасуду да је цена капитала и земље, иако услов њихове рационалне употребе, за социјализам принципијелно неприхватљива. Предрасуду која приписује атрибут највише моралне вредности непосредном раду у материјалној производњи, нарочито у друштвеном сектору својине, сумњичав однос према радницима у „непродуктивним“ сферама, као што су трговина и банкарство, производња личних услуга и духовних добара, уопште према интелигенцији. Готово непријатељски је однос према личном раду на бази приватне својине средстава за производњу која тим субјектима омогућава извесну самосталност и избегавање потпуне зависности од монопола државе и партије. Масовна жртва таквог односа је било у правилу сељаштво. Све су то предрасуде које ће морати у прелазном периоду нестати да би се створила тржишна клима.

Код нас је експеримент с друштвеном својином пролазио кроз три фазе. Непосредно после рата је акценат био на државној својини и централном државном плану по совјетском узору. После увођења самоуправљања, крајем педесетих и нарочито у шездесетим годинама је, услед тежње за деататизацијом и

децентрализацијом, државни план потискиван и учињен крупан корак напред покушајем неке врсте „тржишног социјализма“, додуше без тржишта фактора производње. Државна својина се модифицирала у неке врсте групне својине којом су управљали менаџери. Привреда се почела помало осамостављивати од политике, и менаџери су почели добивати толику економску и тиме и политичку самосталност да се политичка бирократија осетила угроженом. Наступила је трећа фаза, противудар партије и увођења друштвене својине у ужем смислу речи као несвојине, потискивање релативне самосталности предузећа и тржишта. Договорна економија је по свом концепту самоуправног споразумијевања у суштини била, унаточ постојању новца и робног облика, покушај тоталног природног микроекономског планирања. Тај квазиекономски систем је вегетирао у сталном трвењу између борбе предузећа за доходак, и ситног, неусклађеног, мање више волунтаристичког регламентирања од стране партије непосредно зависних државних и парламентарних органа на свим нивоима од општине преко републике до федерације. У осамдесетим годинама је доживео колапс.

Многи од нас старијих припадамо генерацији која је своје погледе формирала тридесетих година. То је било време дубоке економске кризе и огромне незапослености у малом броју демократских земаља запада и владавине фашистичких и полуфашистичких режима у средњој и јужној Европи. СССР се тада приказивао добром делу европске левице и готово читавој југословенској левици као земља наде. Уз то, марксизам је привидно давао врло једноставне одговоре на комплицирана питања. Данас врло конзервативни економист М. Friedman је у једном интервјуу који сам лани или преклани читао у *Economic Impact* казао да је у младим годинама прихватио марксизам док му није постало јасно да је повезан с недемократским режимом. Ми А Gidea и њему сличне или нисмо познавали или им нисмо веровали. Тада није било тешко постати симпатизер комунистичке партије. У Словенији су и хришћански социјалисти прихватили Марксово економско учење и постали савезници партије. У неку руку били смо, може се казати, и преварена генерација, јер су руководиоци партије који су се у СССР упознали са стаљинистичком праксом прешућивали истину, јер — како је у својим успоменама објаснио словеначки партијски руководилац Мачек — да смо казали истину, не бисмо никад дошли на власт.

У послератној стварности долазило је, — упоредо с искуством код верника, код неког раније код другог касније, до губљења вере у утопијски идеал. Полако се прикрадала сумња није ли марксистичко-лењинистички концепт изградње социјализма проблематичан. С. Поповићу је нпр. већ 1949. године било јасно да је дугорочна перспектива на бази друштвене својине стагнација. Ја сам још у другој фази, у шездесетим годинама,

веровао у могућност социјализма на бази друштвене својине, али с тим да се она допуни приватном својином средстава за производњу. У напису „Лични рад и приватна својина“ указивао сам да постоје читава подручја производње материјалних добара и услуга у којима технологија захтева мало, породично предузеће и приватну својину средстава за производњу.¹ Уочавајући слабу ефикасност привреде писао сам да „социјализам вероватно уопште не може имати тако ефикасну материјалну стимулацију као што је бич који у робној производњи, заснованој на приватној својини средстава за производњу, тера предузимаче и робне произвођаче: страх од декласирања, незапослености и беде“. Али, с једне стране се верник тада још тешио да ће тај недостатак до неке мере компензирати нови стимуланси „осећања сигурности и одсуства страха од будућности које доноси социјализам.“² И с друге стране, ја сам, знајући да је легитимни мотив радника максимирање личног дохотка, у истом чланку из педесетих година, у анализи дохотка самоуправног предузећа, предлагао као коректив друштвене својине да се један део добити задржи као фонд личне својине чланова радног колектива. „Трећи део добити — лична својина — радног колектива која, наравно, није истоветна с постојећим резервним фондом предузећа — представља, међутим, по својој функцији стимулацију за правилно и одговорно одлучивање у погледу врсте и обима производње, а истовремено резервоар за изравнавање могућих губитака који произилазе из евентуалних погрешних одлука. . . Тек с временом кад би фонд у случају претежно успешног пословања превазишао одређену минималну величину, чланови радног колектива стекли би право да користе тај део своје личне својине. . . тај фонд би представљао запреку да евентуални неуспеси предузећа не падну непосредно на друштвену заједницу“³ Можда би данас уместо о „фонду личне својине“ говорио о радничким деоницама у предузећу.

Тиме би била ублажена прва од великих слабости самоуправне друштвене својине: државно или самоуправно предузеће не може банкротирати, односно тачније, казну за неуспешно пословање и губитке не сноси губитком своје имовине онај који их је проузроковао, него на овај или онај начин друштво, тј. они који су пословали успешније. Лек је само приватна својина, „страх од декласирања“.

Као неке врсте countervailing power тежњи самоуправљача за максимирањем личног дохотка предлагао сам обрачунавање „цене употребне вредности друштвеног капитала“ као минималне стопе акумулације, с тим да се остварена акумулација у-

¹ Гледишта, 1967, стр. 897—907.

² „Конкуренција и стимулација у нашем привредном систему“, Економист, 1958, стр. 618.

³ Исто, стр. 616, 617.

лаже у оне тачке друштвене репродукције које обећавају највишу добит.⁴ Тиме би се донекле, кориговала друга велика слабост система: инхерентна тенденција повећања трошкова производње. Наиме, нормалној тежњи продавца да постигне што вишу цену супротставља се морална тежња купца да купи што јефтиније па се формира равнотежа. Тежњи за максимирањем личног дохотка се не супротставља тежња приватног власника предузећа за максимирањем добити, па би њено место као помоћно средство заузела договорена или административно одређена стопа. Стални притисак за повећање личног дохотка, тј. цене рада као једног од најзначајнијег трошка производње мора да врши стални инфлаторни притисак, а није редак случај да предузећа с високим личним дохоцима имају највише губитка.

Не само што се потенцијална акумулација претварала у личне дохотке, већ је упркос прописаним стопама амортизације и другим мерама за заштиту друштвене својине та претварана у личну непродуктивну својину, опредмећену у викендицама, скупим аутомобилима и девизама у чарапама и домаћим и страним банкама. Иако је лични и друштвени стандард у поређењу с европским низак, он је висок у поређењу с продуктивношћу рада. Десетлећима вршена декапитализација је осиромашила привредну инфраструктуру и претворила многа производна постројења у старо гвожђе. Поновна капитализација, по могућности помоћу страног капитала, јер домаћег расположивог нема много, биће један од главних проблема преласка на тржишну привреду.

У трећој фази нашег развоја (која је била у поређењу с другом крупан корак натраг) ја сам, као једини позитивни момент оценио потенцијалну могућност која се отворила увођењем категорије минули рад. Наравно, не у волунтаристичком смислу у којем је категорију увео њен аутор, него сам је покушао преинтерпретирати у објективну категорију капитала са свим његовим законитостима. У њој сам гледао потенцијални корак на путу развоја капиталске тржишне привреде, иако на бази друштвеног капитала.⁵

Да се наставила тенденција осамостаљивања привреде од политике, започета у другој фази, постојала је могућност да се у трећој фази уместо договорне економије развије специфични систем мешовите економије. Радни колектив би избором менаџера пренео на њега за време његовог мандата сва права руковођења и управљања. Уместо плате менаџер би добијао правилником предузећа одређени постотак добити, ма колико она износила, али би зато својом личношћу имовином јамчио, као да је власник, за евентуалне губитке. Исто тако би се одређени по-

⁴ „Цена употребне вредности друштвеног капитала“, Економска мисао, Београд, 1968.

⁵ Упореди: „Прилог проучавању категорије минули рад“, Социјализам, Београд, 1981.

стотак добити преносио у горе помињани фонд личне својине (или деоница) радника у предузећу. Тако би и менаџери и радници све више постајали приватни власници предузећа, и све више били својински заинтересовани за дугорочни успех пословања. Још увек не искључујем, иако не могу доказати, да би такав или сличан систем мешовите привреде уз све јачи удео приватне својине могао довољно ефикасно функционирати и поступно прерасти у праву тржишну привреду. Наравно, уз демократску владу и паметну макроекономску политику.

У пракси је експеримент пропао. Питање остаје у којој мери су неуспеху допринели монополски положај владајуће партије, корупција незнања и неодговорност на свим нивоима, почев од самог врха, па од федерације преко република до општина.

Док друштвеном својином влада принцип употребне вредности, натуралне привреде и задовољавања скромних потреба, па рецимо и сигурности и приближавања социјалној једнакости, припада приватна својина по својој природи другом принципу. То је свет хрематистике, новчане привреде и грамзивости, безобзирног такмичења, раслојавања и неједнакости. За разлику од друштвене својине која је бар досад била везана за монопол ауторитативне политичке власти, приватна својина захваљујући распарчаности међу мноштвом власника који су економски самостални и зато и политички независни представља природну базу за демократско друштвено уређење.

Солидарност коју је реални социјализам имао уграђену у саму сферу производње услед чега је нужно био мање ефикасан, била је старом либералном капиталистичком систему страна. Савремени капитализам оставља производњу приватној иницијативи и такмичењу, али — захваљујући посебно политичком утицају левих партија социјалиста и социјалних демократа — уграђује солидарност начелно у сферу секундарне расподеле. Тако је економија благостања или, ако хоћете, *soziale Marktwirtschaft* постигла доста срећну комбинацију принципа ефикасности и солидарности.

Често понављана досетка да је социјализам „мучан прелазни период између капитализма и капитализма“ није без смисла. У једном телевизијском интервјуу пре пар дана, потпредседник словеначке владе за привреду, је на питање новинара, да ли је циљ садашњих реформи враћање у капитализам, после не много колебања тачно одговорио: „Да, али не капитализам тридесетих година“.

Постигнут је политички консензус да се од модела реалног социјализма пређе на модеран систем плуралистичког уређења с тржишном привредом. У том процесу трансформације врло значајно место припада управо претварању друштвене својине у својину с титуларом, уз доминантну улогу приватне својине као основе интегралног тржишта које укључује тржи-

ште капитала и рада. Деловањем тржишта капитала и рада ова два фактора требало би да добију реалну цену, након што је у читавом послератном раздобљу капитал био потцењиван, а рад прецењиван.

Док у западним земљама и неким земљама у развоју има прилично искуства у денационализацији и приватизацији које би се донекле могло применити и у нашим условима, дотле за претварање друштвене својине у својину с титуларом нити има историјског искуства, нити теорије.

Јасно је да ће прелазно раздобље бити дуготрајно, пуно проблема и непознаница. Јасно је такође да у њему кључно место припада држави.

Као прво држава мора остати заштитник друштвене својине. У улози, како неки кажу, „управитеља стечајне масе“ мора демократска влада преко својих органа вршити строгу контролу над процесом денационализације и приватизације, како би се спречила пљачка потцењене друштвене имовине од стране шпекуланата и привилегованих појединаца. Приватизација није сама себи циљ, него средство за рационалнију употребу друштвене имовине. Зато је пожељно да она дође у руке субјеката који имају програме за њену продуктивну употребу. Посебно треба спречити њено претварање у фонд непродуктивне личне потрошње.

Као титулар својине у нашим условима држава ће вероватно задржати у форми јавних предузећа власништво у сфери инфраструктуре и неких базичних грана привреде као и комуналне привреде. Осим тога, у обзир долази подржављење имовине као међуетапа у процесу приватизације. У вези с тим чула се примедба да би нас подржављење вратило 45 година уназад. Мислим да тај страх није оправдан. После рата се државна својина сматрала највишим обликом својине у који би постепено требало да прерасту нижи облици, као што су групна, задружна или приватна. У фази развоја самоуправљања идеал је постала „друштвена својина“ као ничија и свачија, у коју треба државна да се претвори. Сада би, напротив, државна својина била само потенцијално полазиште за реприватизацију и приватизацију, дакле, управо супротан правац развоја.

Истина, било да се ради о сферама где би држава задржала власништво, било код подржављања у циљу доцније приватизације, остаје правило да држава није добар господар, нарочито зато што предузеће не може банкротирати. Ја не видим у чему би био стални пренос власништва на неке фондове а priori боље решење, иако предратна искуства с мировинским фондом нису била лоша.

Након шансе која се, по мом уверењу, нудила у шездесетим годинама, а није била искоришћена, морало је проћи 25 година да се, у далеко тежим условима, припреми нови, овај пут радикалнији, програм економске и друштвене реформе који у-

кључује корениту трансформацију својинских односа као најважније карике у прелажењу на тржишну привреду.

Стога би на питање која је улога државе у том новом прелазном периоду, мој кратак одговор гласио: углавном оно што ради савезна влада у оквиру свог програма привредне реформе.

При томе мислим на програм као целину и не улазим у оцену да ли су појединачне мере биле најсрећније одабране и да ли је редослед мера увек био најбољи. О томе има доста дискусије и критике. Чињеница је, међутим, да другог целовитог, конзистентног и разрађеног програма 25 година није било. Сматрам да је само штета што се није појавио раније, поготово јер је Југославија била од 1948. године до седамдесетих година на челу напредног развоја у земљама реалног социјализма. Захваљујући тадашњим достигнућима у развијању тржишта она има још и сада боље могућности прелаза на тржишну привреду и интегрисања у европско тржиште.

Међутим, такав програм реформе се не може остварити без жртава. Зато не може успети без свестране подршке политичких снага у земљи. Требало га је подупрети свенародним консензусом. Верујем да би уз договорно понашање политичких фактора народ био спреман да још једном стегне каиш. Али бојим се да ће упркос напорима савезне владе и овај програм реформе, као и онај пре 25 година, бити осујећен бар као југословенски пројект. У том случају ће нови прелазни период трајати веома дуго и бити веома неугодан.

Када се једном буде тржишна привреда стабилизовала — било у оквиру Југославије, било у појединим државним формацијама на простору данашње Југославије — може се и за нас, као акутно, појавити питање која је улога државе у тржишној привреди. Тада се ваља сетити правила које је још пре 200 година поставио А. Smith: држава треба да уради оно што појединац неће или не може.

Smithovo правило има општу примену. Постоје читаве сфере у којима је улога државе превасходна и где, као нпр. у друштвеној суперструктури, а делом и инфраструктури, тржиште уопште не може бити регулатор усклађивања производње и потреб. А у сферама где тржиште делује, Smithova мисао може се применити онако као што сам још у педесетим годинама определио место државне интервенције у тржиште. Додуше, у складу с тадашњом проблематиком уместо речи интервенција употребио сам реч план, а уместо речи тржиште — израз робна производња са законом вредности: „Друштвени план има у робној производњи смисла и ефективан је само уколико се у њему фиксирани задаци разликују од учинака слободног деловања закона вредности, уколико план заиста мења ток спонтаног збивања. Због тога план интервенише свуда — и у принципу само онда — где би слободно деловање закона робне производње и

механизма слободног тржишта довело до последица које друштво сматра штетним, односно онда, где друштво жели својом непосредном интервенцијом да постигне неке позитивне циљеве које спонтано деловање закона вредности не би остварило“ (оп. цит. 1958, стр. 603). Овом начелном ставу ни данас не бих имао што додати.

И на крају, с обзиром на то да постоје предузећа, установе и уопште делатности које су по природи ствари локалног или комуналног, регионалног сведржавног значаја, то се Smithova мисао може схватити тако да само оно што се не може постићи интервенцијом државне власти на нижем нивоу, остаје, задатак државним органима на вишим нивоима.
25. X. 1990.

Ivan Lavrač

A NEW PERIOD OF TRANSITION

Summary

The author examines state ownership underlying state planned economy and totalitarian society. The so called social ownership with no proprietor seems to be even worse and requires more government and party interference in economic and social life. Both proved to be a failure. On the other hand, private ownership is considered as a natural basis of market economy and democratic society. Since a political consensus seems to be reached that for the efficiency of economy and for social progress the transition to a major role of private property is inevitable, the transitional period will not be short and will be full of problems and unknowns. No historical experience or theory of the transition from »real socialism« to market economy is available. The role of government in the process of transformation will be essential — At the end the author recalls A Smith's notion that the government should do what the individuals cannot or are not willing to do. In his view this also means that government should intervene where market forces are not efficient and again that federal government should do only what by lower levels of government (community, republic) cannot be done.